

Versnipperd Vlaanderen

De open ruimte binnen de Vlaamse Ruit is niet sterker verstedelijkt dan andere centrale delen van Vlaanderen, en zelfs minder sterk bebouwd en gefragmenteerd dan bijvoorbeeld de Zuiderkempen of de regio Kortrijk-Roeselare. Zo blijkt uit recent onderzoek.

Barbara Tempels | Kirsten Bomans | Thomas Verbeek

Een hoge en steeds toenemende dichtheid van bebouwing en verharde oppervlakte is ongetwijfeld de meest karakteristieke uiting van verstedelijking. Vlaanderen is met zijn 26 procent bebouwde oppervlakte en verwante gebieden, waarvan 13 procent verharde oppervlakte en 3,4 procent gebouwoppervlak, één van de meest verstedelijkte regio's van Europa. Binnen Vlaanderen bevindt ongeveer twee derde van de bebouwing zich in een vrij dicht netwerk van stedelijke centra, dorpen, gehuchten en andere woonkernen¹ (zie figuur 1).

Maar dat betekent ook dat één derde van de bebouwing zich buiten deze kernen bevindt, in de vorm van woonlinten, kleine gebouwengroepen en andere verspreide bebouwing. De ruimtelijke impact van deze bebouwing op het nederzettingenpatroon en de resterende open ruimte hangt sterk samen met de bebouwingsdichtheid en het bebouwingspatroon. Zo reduceert een toename van bebouwing niet enkel de open ruimte, maar fragmenteert ze ook de resterende open ruimte, waardoor de ruimtelijke structuur ervan grondig verandert. Fragmentatie is dan ook een van de belangrijkste processen in de verstedelijking van rurale landschappen in Europa.

Vaak wordt naar bebouwing gekeken aan de hand van 'dichtheidskaarten' die de verschillen tussen kernsteden, stadsranden, dorpen en open ruimte laten zien. Vanuit deze focus wordt echter voorbijgegaan aan de interne verschillen in bebouwingsdichtheid en -patronen binnen de open ruimte, zodat weinig kennis over de ruimtelijke diversiteit beschikbaar is. Zo is iedereen het er over eens dat Vlaanderen sterk 'verlint' is, maar ontbreekt genuanceerde kennis over de regionale verschillen in bebouwingspatronen. Uit dit gebrek aan kennis zou men verkeerdelijk kunnen afleiden dat de bebouwing buiten de kernen homogeen is.

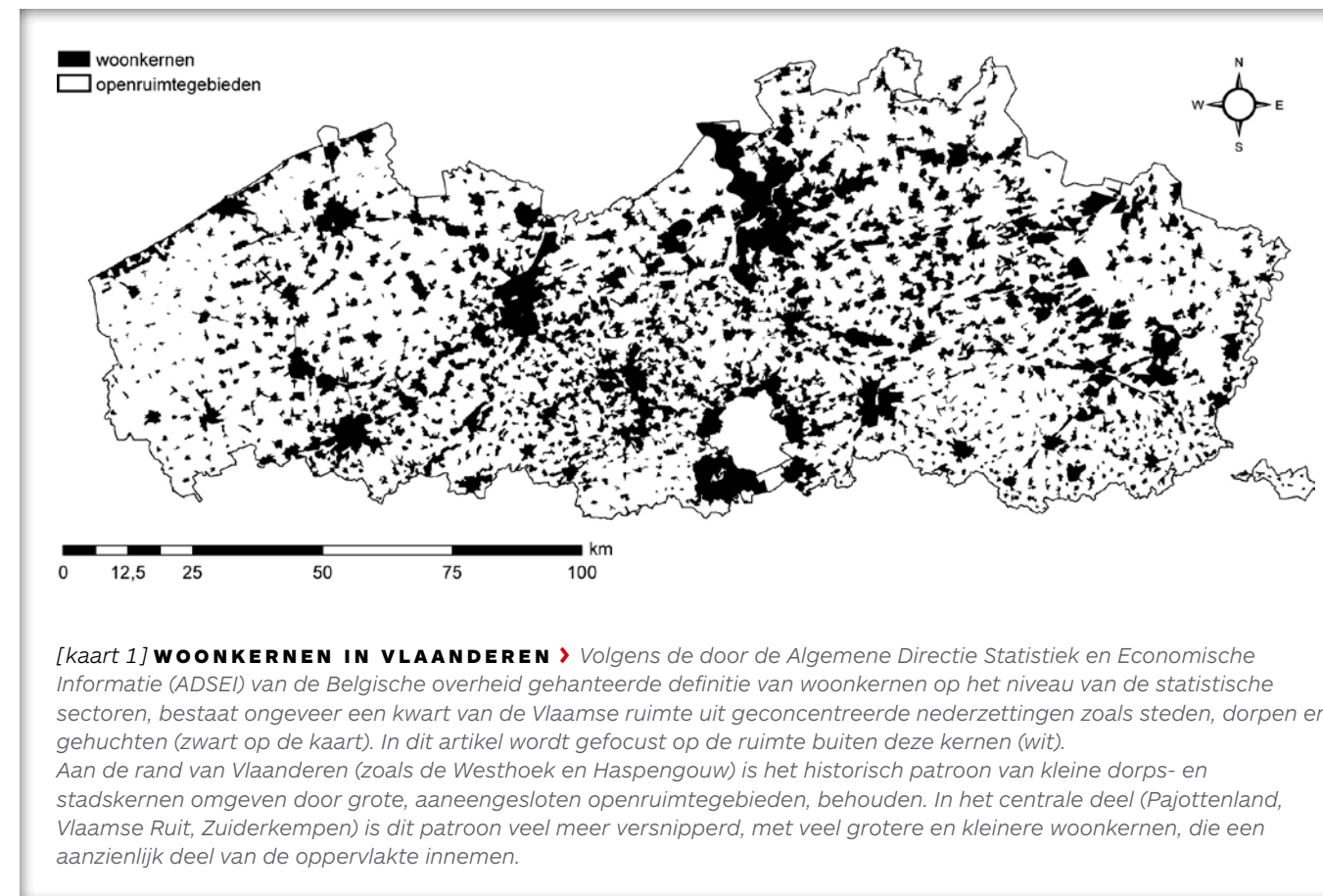
Toch is een duidelijk beeld van deze ruimtelijke diversiteit relevant, omdat de diverse patronen uiteenlopende ontwikkelingsmogelijkheden voor de openruimtegebieden creëren. De mate waarin

JONGE ONDERZOEKERS OPEN RUIMTE

Jonge onderzoekers open Ruimte of kortweg J.ooR is een open en informeel collectief van jonge onderzoekers die op inspirerende en vernieuwende wijze de open ruimte willen bestuderen. De achtergronden van de deelnemers zijn divers: het gaat van geograaf over bio-ingenieur tot ruimtelijk planner, stedenbouwkundige of architect. De leden zijn verbonden aan diverse instellingen.

In zijn onderzoek probeert het collectief een antwoord te vinden op de vraag hoe op duurzame wijze met open ruimte in Vlaanderen kan worden omgegaan. Kernthema's zijn participatie, ontwerp, kwaliteit, waarde, perceptie, beleid, sluipend landgebruik, transformatie, dynamiek... Ook op het gebied van de gebruikte onderzoeksmethoden (interviews, focusgroepen, internetenquêtes, ontwerpend onderzoek, statistiek, GIS-analyses...) zijn er veel overeenkomsten. Tegelijkertijd vullen de leden van het collectief elkaar inhoudelijk en methodisch aan. Door het samenbrengen van complementair studiewerk hoopt J.ooR te komen tot een genuanceerder ruimtelijk beeld van Vlaanderen.

Voor J.ooR is open ruimte de totale niet-bebouwde oppervlakte. Het kan daarbij gaan van bescheiden privétuinen, over parken tot uitgestrekte landbouwgebieden en bossen. Het grootste deel van de Vlaamse open ruimte is erg divers en er is eveneens sprake van sterke interactie tussen stedelijk en landelijk gebied. Voor J.ooR slaat open ruimte zowel op onbebouwde stukken van landelijke en halfverstedelijkte gebieden als op groene ruimten in stedelijke gebieden. Afhankelijk van de focus van het onderzoek, verschuift het zwaartepunt nu eens naar het platteland en dan weer naar de kleinere stedelijke open ruimte.

[kaart 1] **WOONKERNEN IN VLAANDEREN** Volgens de door de Algemene Directie Statistiek en Economische Informatie (ADSEI) van de Belgische overheid gehanteerde definitie van woonkernen op het niveau van de statistische sectoren, bestaat ongeveer een kwart van de Vlaamse ruimte uit geconcentreerde nederzettingen zoals steden, dorpen en gehuchten (zwart op de kaart). In dit artikel wordt gefocust op de ruimte buiten deze kernen (wit). Aan de rand van Vlaanderen (zoals de Westhoek en Haspengouw) is het historisch patroon van kleine dorps- en stadskernen omgeven door grote, aaneengesloten openruimtegebieden, behouden. In het centrale deel (Pajottenland, Vlaamse Ruit, Zuiderkempen) is dit patroon veel meer versnipperd, met veel grotere en kleinere woonkernen, die een aanzienlijk deel van de oppervlakte innemen.

bebouwing en infrastructuur de open ruimte fragmenteren, bepaalt bijvoorbeeld voor een groot deel de ontwikkelingsmogelijkheden voor landbouw, recreatie, natuurontwikkeling... De interactie tussen kernen en open ruimte speelt dan weer een belangrijke rol bij de ontwikkeling van stadslandbouw, recreatie, stedelijk groen en groenbuffers. Aandacht voor deze diversiteit vanuit beleid en ontwerp kan ervoor zorgen dat meer kansen benut worden.

In dit artikel willen we aan de hand van een geografische analyse een meer genuanceerd beeld tonen van de bebouwing en versnippering van de ruimte buiten de stads- en dorpskernen in Vlaanderen. Welke regionale verschillen komen hieruit naar voren en welke inzichten levert dit op?

Nuances

Uit het kaartmateriaal blijken duidelijke verschillen in de bebouwingsdichtheden, bebouwingspatronen en fragmentatie binnen de Vlaamse open ruimte. Op basis van deze analyses kunnen we een meer genuanceerd en gedifferentieerd beeld vormen van de Vlaamse open ruimte. [kaart 2, 3, 4]

Over het algemeen blijken er sterke verschillen tussen het centrale en het perifere deel van Vlaanderen te bestaan. In de perifere delen van Vlaanderen, vooral in het westen en oosten van Vlaanderen (de Westhoek, het poldergebied, het Mee-tjesland, de Noorderkempen, de Limburgse Kempen en Haspengouw), zijn de grote, aaneengesloten openruimtegebieden weinig verstedelijkt, met een lage bebouwingsdichtheid, een verspreid

'41% van de bebouwde oppervlakte buiten de woonkernen behoort tot linten'

¹ Op basis van de definitie van de Algemene Directie Statistiek en Economische Informatie van woonkernen op niveau van de statistische sectoren.

WIE IS WIE BIJ JOOR

Kirsten Bomans – ANTEA groep
 Veerle Cox – departement Architectuur Stedenbouw en Ruimtelijke Ordening (ASRO) – KU Leuven
 Valerie Dewaelheyns – Laboratorium voor Bos Natuur en Landschap – KU Leuven
 Eva Kerseleers – Landbouw en Maatschappij – Instituut voor Landbouw- en Visserijonderzoek (ILVO)
 Sarah Martens – departement Architectuur - Provinciale Hogeschool Limburg
 Lies Messely – Landbouw en Maatschappij – ILVO
 Christian Nolf – ASRO – KU Leuven
 Isabelle Putseys – ASRO – KU Leuven
 Elke Rogge – Landbouw en Maatschappij – ILVO
 Christophe Rogolle – Landbouw en Maatschappij – ILVO
 Barbara Tempels – Afdeling Mobiliteit en Ruimtelijke Planning – Universiteit Gent
 Elke Vanempten – ASRO – KU Leuven // Erasmus Hogeschool Brussel
 Klaartje Verbeeck – Laboratorium voor Bos Natuur en Landschap – KU Leuven
 Anna Verhoeve – Landbouw en Maatschappij – ILVO

bebouwingspatroon bestaande uit voornamelijk oudere huizen en landbouwgebouwen, en een lage versnipperingsgraad. Hier is het open landbouwlandschap met een verspreid bebouwingspatroon grotendeels behouden. Het centrale deel (onder andere de regio Kortrijk-Roeselare, de Vlaamse Ruit en de Zuiderkempem) wordt daarentegen gekarakteriseerd door hogere bebouwingsdichtheden buiten de woonkernen, vaak in de vorm van lintbebouwing, en een sterk gefragmenteerde open ruimte.

Binnen deze gebieden zijn er nog heel wat nuances. Een overzicht van een aantal openruimtegebieden met de meest opvallende patronen:

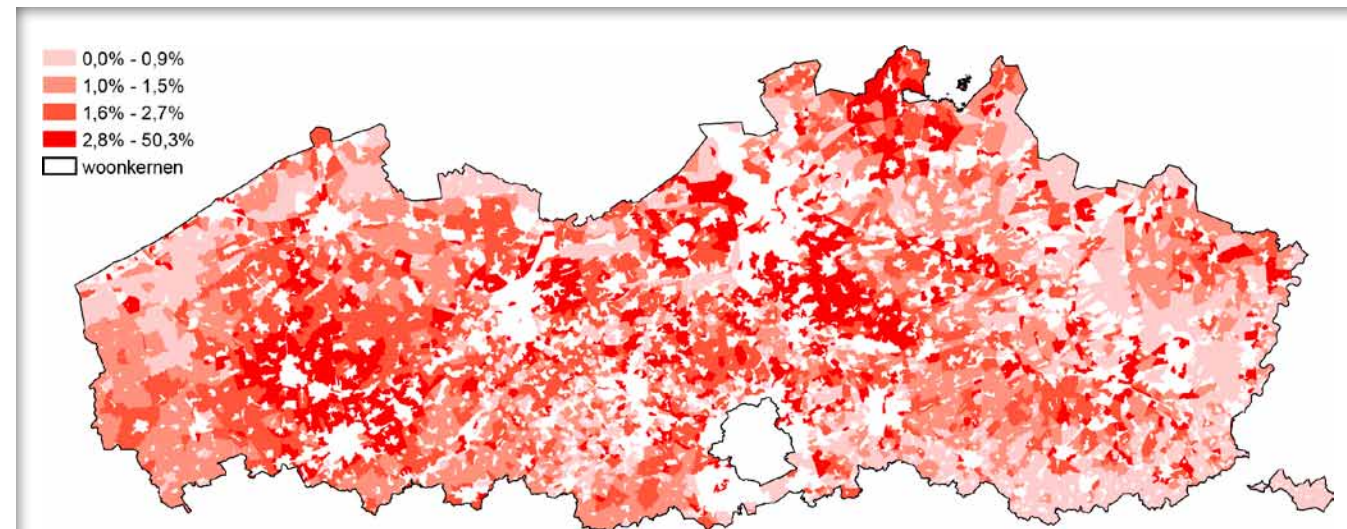
- Het openruimtegebied in de regio Kortrijk-Roeselare kent een hoge bebouwingsdichtheid. Een belangrijk deel hiervan bestaat uit land- en tuinbouwgebouwen, onder andere voor intensieve niet-grondgebonden veeteelt, en bebouwing voor para-agrarische bedrijvigheid, zoals mest- en voedselverwerking. De hoge concentratie van bebouwing in deze streek kan dus niet eenduidig aan het verstedelijkingsproces worden toegeschreven. Het bebouwingspatroon is sterk verspreid. In de rand van Kortrijk, vooral ten noordoosten, is het patroon eerder verlint. De open ruimte in deze regio is tevens sterk gefragmenteerd.
- De as Mechelen-Aarschot kent eveneens een hoge concentratie van bebouwing buiten de kernen - voornamelijk in de vorm van bebouwingslinten - en een sterk versnipperde open ruimte. Deze bebouwing wordt echter grotendeels gebruikt voor functies zoals wonen, wat het sterk verstedelijkt karakter van dit gebied aantoont.
- Het openruimtegebied in de omgeving van Hoogstraten heeft een hoge concentratie van sterk verspreide bebouwing. De open ruimte is er relatief weinig gefragmenteerd. De hoge bebouwingsdichtheid is, net als in de regio Kortrijk-Roeselare, grotendeels te wijten aan een hoge concentratie van landbouwgebouwen, voornamelijk voor glastuinbouw.

Deze patronen zijn natuurlijk geen alleenstaand gegeven, maar maken deel uit van de bredere landschappelijke structuur van de verschillende openruimtegebieden en hangen sterk samen met de functionele karakteristieken ervan. Zo kan de lage bebouwings- en fragmentatiegraad van de open ruimte in de perifere delen van Vlaanderen gelinkt worden aan het feit dat de archetypische openruimtegebruikers (productielandbouw, bos en natuur) er sterk staan en de grote, aaneengesloten openruimtegebieden in zekere zin beschermen. In het centrale deel daarentegen kan het versnipperd patroon van woonkernen, bebouwingslinten en openruimtefragmenten gerelateerd worden aan een hoge verstedelijkingsgraad, waarbij de archetypische openruimtefuncties onder druk staan van nieuwe openruimtegebruikers.

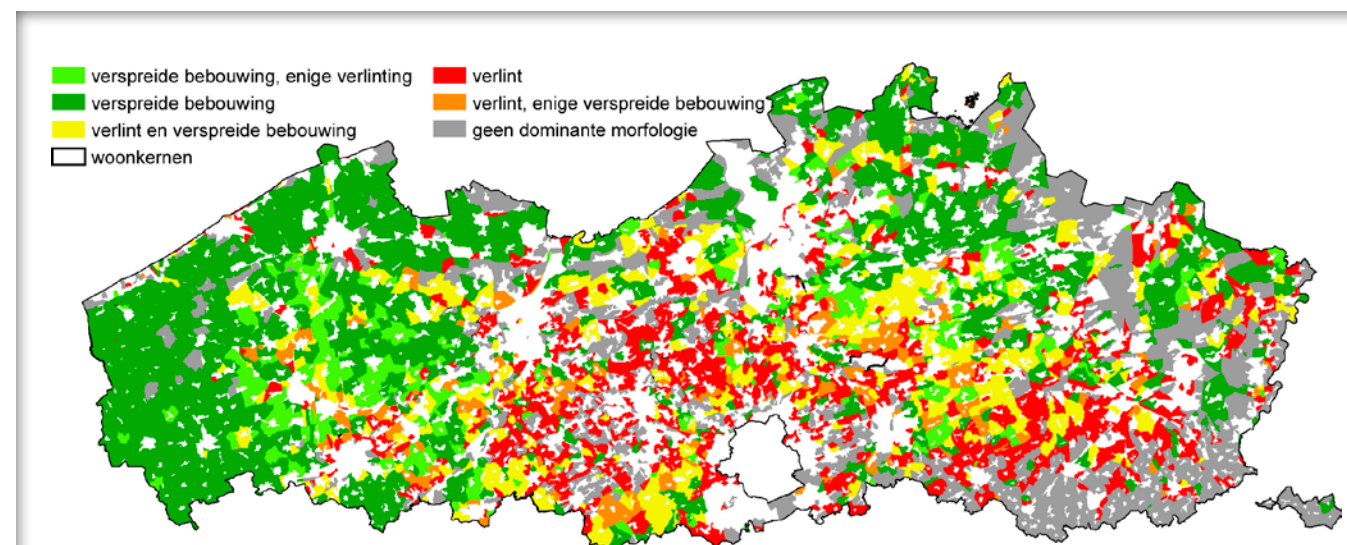
Historisch perspectief

Uit een historische analyse van de evolutie van de bebouwing in negen gemeenten blijkt dat de openruimtegebieden die vandaag de hoogste bebouwingsdichtheid hebben, zich al vanaf het begin van de twintigste eeuw sterk zijn beginnen ontwikkelen. Hierbij kent lintbebouwing een sterkere groei dan verspreide bebouwing door het intern verdichten of extern uitbreiden van de bebouwingslinten. Vanaf de jaren 1970 zien we een tweede dergelijke golf, die eveneens resulteert in vrij hoge bebouwingsdichtheden. De bebouwingstoename in deze gebieden is niet louter het gevolg van natuurlijke bevolkingsgroei, maar eveneens van stedelijke dynamiek, waarbij bevolking instroomt en ook niet-agrarische bedrijven zich buiten de woonkernen vestigen. De openruimtegebieden met een lage bebouwingsdichtheid - vaak de meest perifere gebieden - hebben daarentegen naast de natuurlijke groei weinig extra bebouwingstoename gekend. De laatste tien jaar lijkt de groei in de vroegst ontwikkelde gebieden echter een plafond te hebben bereikt, terwijl de gebieden die zich vanaf de jaren 1970 ontwikkeld hebben nog steeds een sterke groei kennen. (kaart 5)

Ook inzicht in de recente evolutie van de bebouwingsdichtheid zijn interessant voor het inschatten van toekomstige ontwikkelingen. Uit een analyse op schaal van Vlaanderen (zie kaart 2) blijkt dat de bebouwingsdichtheid buiten de bebouwde kernen over de laatste zes jaar met 7,5 procent gestegen is, terwijl de bebouwingsdichtheid binnen de kernen met slechts 4,1 procent steeg. Uit deze cijfers blijkt een grote bebouwingsdruk op openruimtegebieden. Die druk is niet alleen het gevolg van het verstedelijkingsproces, waarbij woonkernen op 'natuurlijke' wijze en vaak radiaal uitbreiden en stedelijke fragmenten (woningen, commerciële en publieke voorzieningen...) los van de woonkernen over het openruimtegebied verspreid worden, maar is ook te wijten aan een toename van landbouwinfrastructuur.

[kaart 2] **BEBOUWINGSDICHTHEID BUITEN DE WOONKERNEN** ▶ Door enkel de bebouwingsdichtheid van de gebieden buiten de woonkernen (per statistische sector) weer te geven, komt een gevarieerd beeld met een aantal duidelijke concentratiegebieden van bebouwing binnen de open ruimte naar voren. Een aantal van deze concentraties ligt aan de rand van grote stedelijke centra, zoals Antwerpen en Gent, en is het gevolg van suburbanisatie. Daarnaast zijn er ook concentratiegebieden die niet rechtstreeks verbonden zijn met grote stedelijke centra, zoals de Zuiderkempem, de omgeving van Hoogstraten en in de wijde omgeving van de kleinere stedelijke centra Roeselare en Kortrijk. (bron: AMRP, 2012; data: kadaster, 2005)

[kaart 3] **MORFOLOGIE BEBOUWING BUITEN DE WOONKERNEN** ▶ Via een GIS-analyse werd een morfologisch onderscheid gemaakt tussen lintbebouwing en verspreide bebouwing. Dit resulteert in een kaart die per statistische sector de dominante bebouwingspatronen in de open ruimte weergeeft. Het ruimtelijk belang van bebouwingslinten wordt bevestigd door de analyse, die aangeeft dat 40,9 procent van alle bebouwde oppervlakte buiten de woonkernen tot bebouwingslinten behoort, terwijl slechts een kwart een verspreid patroon kent. De overige bebouwing sluit aan op de woonkernen.

Ook voor verlinting kan een duidelijke regionale differentiatie vastgesteld worden, waarbij delen van de Vlaamse Ruit, het Pajottenland, de Zuiderkempem en de regio tussen Leuven en Hasselt sterk verlint zijn. Verspreide bebouwingspatronen zijn vooral dominant in de minder sterk bebouwde openruimtegebieden, meer bepaald in grote delen van West-Vlaanderen (voornamelijk de Westhoek en het poldergebied) en in de Kempem. (bron: AMRP, 2012; data: kadaster, 2005)

‘De bebouwingsdichtheid buiten de bebouwde kernen is over de laatste zes jaar met 7,5% gestegen, terwijl de bebouwingsdichtheid binnen de kernen met slechts 4,1% steeg’

Nieuwe blik

Wat kunnen we met deze inzichten aanvangen? Het genuanceerde beeld dat uit de analyses naar voren komt, ondergraaft de idee van de Vlaamse Ruit als stedelijk kerngebied van Vlaanderen. Daarnaast kunnen de inzichten in de ruimtelijke realiteit een aanleiding zijn om na te denken over de unieke mogelijkheden en ontwikkelingsperspectieven van de verschillende openruimtegebieden.

1. HET STEDELIJK KERNGEBIED VAN VLAANDEREN

De idee van de Vlaamse Ruit als stedelijk kerngebied van Vlaanderen wordt door het onderzoek niet volledig bevestigd. Hoewel de Vlaamse Ruit de hoogste bevolkingsdichtheid in Vlaanderen heeft, is dit gebied morfologisch gezien geen homogeen stedelijk veld, maar eerder een dicht netwerk van een groot aantal grotere en kleinere kernen. De openruimtegebieden tussen deze kernen vertonen een weinig samenhangend, divers beeld, met sterke interne variaties wat betreft bebouwingsdichtheid, fragmentatie en recente bebouwingsgroei. Hoewel de Vlaamse Ruit een aantal sterk bebouwde of versnipperde gebieden telt - bijvoorbeeld ten noordwesten van Brussel - springt ze er in haar geheel op schaal van Vlaanderen niet uit als een groot, coherent verstedelijkt openruimtegebied. Zo is de open ruimte binnen de Vlaamse Ruit niet sterker verstedelijkt dan andere centrale delen van Vlaanderen, en zelfs minder sterk bebouwd en gefragmenteerd dan bijvoorbeeld de Zuiderkempen of de regio Kortrijk-Roeselare.

Door het groot aantal woonkernen is de open ruimte binnen de Vlaamse Ruit wel schaarser dan in de meer perifere delen van Vlaanderen en wordt ze ook regelmatig ingesloten door bebouwing, maar intern is de open ruimte binnen dit gebied al vrij gaaf en zijn de openruimtefragmenten vrij groot. Het beeld dat uit deze analyse naar voren komt, toont een groter verstedelijkt openruimtegebied, dat zich uitstrekt van de regio Kortrijk-Roeselare tot de Zuiderkempen. Binnen dit gebied zijn er nog heel wat nuances, zoals blijkt uit de verschillende kaarten.

2. VERSTEDELIJKTE OPEN RUIMTE

In dit verstedelijkt Vlaanderen, waar de grens tussen kern en open ruimte steeds meer vervaagt en de open ruimte onder sterke verstedelingsdruk staat, is het niet langer relevant om te denken vanuit

het stedelijke versus het landelijke. Interne verschillen binnen de open ruimte worden al te vaak over het hoofd gezien. Grote, aaneengesloten openruimtegebieden krijgen vanuit ecologisch, economisch en ruimtelijk oogpunt veelal een hogere waardering dan kleinere, versnipperde openruimtefragmenten. Men heeft daarbij te weinig oog voor de mogelijke waarde van de vele kleine, gefragmenteerde ‘rest’-openruimtegebieden die Vlaanderen rijk is, omdat die niet passen in het plaatje van de klassieke waardering van de open ruimte.

Een genuanceerd beeld van de unieke eigenschappen van de open ruimte, dat vertrekt vanuit de ruimtelijke realiteit en aandacht heeft voor lokale en regionale verschillen, is een belangrijke en zelfs noodzakelijke stap in het ontwikkelen van een locatiespecifieke aanpak. Kleinere openruimtefragmenten kunnen maatschappelijk waardevol zijn als groene ruimte in een sterk verstedelijkte context. Ze kunnen zelfs kansen creëren voor de landbouw en het ecologisch systeem, zij het in andere, minder klassieke vormen. Zo kan de landbouw profiteren van de toegenomen toegankelijkheid in verstedelijkte gebieden, in de vorm van multifunctionele landbouw, stadslandbouw, specialisatie en diversificatie.

Meer stedelijk openruimtegebruik, zoals in het geval van tuinen, kan half-natuurlijke habitats vormen voor ecologische systemen die aangepast zijn aan de verstedelijkte context, maar niettemin een sterke lokale biodiversiteit vertonen. In deze manier van denken vormen verstedelijking en fragmentatie niet zozeer een beperkende factor, maar veeleer een randvoorwaarde die, als er voldoende aandacht aan geschonken wordt, eveneens kansen kan creëren. Dit uitgangspunt is bijzonder relevant omdat het merendeel van de openruimtefragmenten in Vlaanderen zeer klein is. Maar samen nemen ze een grote oppervlakte in.

De combinatie van genuanceerde inzichten in de realiteit van de open ruimte, de aandacht voor haar unieke mogelijkheden en de constante zoektocht naar creatieve ontwikkelingsperspectieven voor deze nieuwe condities, kan leiden tot een beleid met ruimtelijk gedifferentieerde visies en acties. En dat kan dan weer bijdragen aan een meer strategische ontwikkeling van de rijke Vlaamse open ruimte. De analyse van bebouwingsdichtheden, bebouwingspatronen en fragmentatie vormt daarbij één stukje van de puzzel.

